

Єгор БРАЙЛЯН

Нова візія розв'язання проблеми бідності на пострадянському просторі

Sätre, Ann-Mary, Ildikó Asztalos Morell, eds.
Attitudes, Poverty and Agency in Russia and Ukraine.
L; NY: Routledge, 2016.

Єгор Брайлян – історик, редактор блогу *Toynbee Prize Foundation*.

Соціально-економічні трансформації на теренах колишнього СРСР, без сумніву, є вагомим складовим наукового доробку істориків, соціологів, політологів, культурологів та залишаються актуальною темою й нині. Перехід від командно-адміністративної економіки до ринкового неоліберального капіталізму на пострадянському просторі супроводжувався збільшенням впливовості олігархату, перманентними політичними кризами, зростанням залежності від міжнародних фінансових інституцій. Проте основним наочним наслідком економічних змін стало масове збідніння населення. Подібні процеси відбувалися не лише в Росії чи Україні, починаючи з початку 1990-х рр., але й у колишніх країнах «народної демократії» в Центрально-Східній Європі, де з перемінним успіхом застосовувалися практики «шокової терапії».

Власне, як таку проблему причин збіднілості, способів її розв'язання суспільством, державну політику щодо цих питань в незалежній Україні українські історики розглядали здебільшого в контексті соціально-економічного транзиту¹. Західноєвропейські дослідники² аналізували економічні реформи в Україні та Росії, переважно розглядаючи становище робітників, проблеми інновацій у запровадженні змін, загальні тенденції розвитку (де-

¹ Тетяна Орлова, «Російська бідність з точки зору історії ментальностей», *Етнічна історія народів Європи* 49 (2016): 120–131; Тетяна Орлова, «Російська бідність і Україна», *Зовнішні справи* 2 (Історичні науки) (2016): 12–15; Сергій Падалка, «Українська приватизація у системі відносин: влада – суспільство – індивід (1991–2011 рр.)», *Український історичний журнал* 4 (2011): 77–92; Сергій Падалка, «Українське село в умовах соціально-економічного транзиту: трансформації чи виживання?», *Український історичний журнал* 4 (2016): 108–122.

² Tilman Brück, Hartmut Lehmann, eds. *In the Grip of Transition: Economic and Social Consequences of Restructuring in Russia and Ukraine* (Palgrave Macmillan, 2012); Hans van Zon, *The political economy of independent Ukraine* (Palgrave Macmillan, 2000).

індустріалізація, привабливість економіки для інвесторів), і тому питання становища бідних людей у структурі суспільств тривалий час не були об'єктом спеціального комплексного міждисциплінарного дослідження.

Події Євромайдану та ескалація російської агресії в Криму та на Донбасі актуалізували проблему аналізу українського суспільства в нових контекстуальних рамках. Рецензована книжка за редакцією шведських дослідниць Анн-Марі Сетре, Ільдико Ашталос Морелл важлива тим, що в ній основна концепція побудована на відмінності/спільності бідності в Україні та Росії як основних держав на теренах колишнього СРСР.

Книжка являє собою збірку статей щодо вивчення різних аспектів бідності як соціально-економічного феномену на пострадянському просторі. Структурно колективна монографія складається з 8 розділів. Початково робота над книжкою стала можливою завдяки реалізації соціологічного проекту, а саме записуванню інтерв'ю з особами, які живуть за межею бідності, з соціальними працівниками, філантропами. Цей проект здійснено спільно з університетом Уппсала та профінансовано грантовими коштами Шведського інституту. У 2014 р. статті британських, шведських, російських та українських істориків, соціологів, економістів було опубліковано в окремому номері журналу *Debate: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, ці матеріали потім і становили основу рецензованої колективної монографії.

У першій статті *“Attitudes, Poverty and Agency in Russia and Ukraine”* редакторка видання Анн-Марі Сетре зазначає, що протягом 1990-х рр. способи розв'язання проблеми бідності в посткомуністичних Росії та Україні були ідентичні, себто хаотичні та некоординовані, але доволі важливо зрозуміти, що вже з 2000-х рр. почали простежуватися відмінні процеси, що свідчили про намагання запровадити системний підхід у соціальній політиці. Не останню роль в імплементації соціальних програм відіграли жінки, з чим автори монографії також пов'язують дві тенденції: фемінізацію бідності та здатність жінок швидше пристосовуватися до складних соціально-економічних умов.

Невеличке провінційне російське місто постає об'єктом дослідження в другому розділі книги *“Perceptions of Poverty in Small-town Russia”*. Загалом Алла Варизгіна та Реббека Кей у своєму викладі матеріялу намагалися по чергово змінювати аналіз російської та української ситуації в питанні бідності, її впливу на повсякдення та соціальні відносини. Бідність розглянуто спочатку з історіографічної та теоретико-методологічної позицій, простежено, у який спосіб трансформувався сам термін. Для авторів важливо було поглянути на цей соціальний феномен не лише з суто наукового інтересу, але й через призму конкретних людей та родин. Виокремлено 4 виміри бідності: занижене споживання, невдача, хвороба, яка є небезпечною для суспільства, тавро ганьби. І далі розглянуто по чергово кожен із цих випадків, наголошуючи на тому, що ця класифікація не є універсальною. Перші два визначення є відносно об'єктивні, наступні два мають відчутні моралізаторські коннотації.

У суспільній уяві бідність пов'язується передусім із обмеженим доступом до якісної освіти, медичних послуг, їжі тощо. Для респондентів, із якими спіл-

кувалися автори, це виглядало більше як відхилення від норми споживання. Проте, згадуючи реалії 1990-х рр., масове збідніння асоціюється, безперечно, також із тим фактом, що комусь просто не пощастило. Крім того, згадано процеси деіндустріалізації, під час яких містоутворювальні підприємства масово закривалися, і багато хто опинився внаслідок цього на вулиці. Масовим стало явище «бідних, які працюють», коли за свою роботу люди отримують доволі низьку зарплатню. Так само і безробіття інституційно пов'язане з бідністю. Втрачаючи роботу, люди опиняються за межами соціальних зв'язків, стаючи ексклюзивною групою з відчуттям суспільної небезпеки.

Повертаючись від наукових до більш емоційних оцінок респондентами бідності, автори книги вказують на схожість цього феномену з хворобою, яка доволі швидко поширюється в суспільстві. Насамкінець тяжкі соціально-економічні умови можуть спричинити стигматизацію (таврування) бідних, тобто цю категорію людей свідомо відокремлюють (маргіналізують) від решти суспільства. Зрештою, бідність можна позначити як соціально сконструйовану суб'єктивну реальність, яку можуть сприймати по-різному частини населення. Саме на такому визначенні цього суспільного явища зупиняються автори.

Проблемні моменти становища людей без постійного місця проживання в сучасній Україні розкриває в третьому розділі *“Homelessness in Ukraine: Structural Causes and Moral Evaluation”* колективної монографії Анастасія Рябчук. Цю частину було написано в рамках проведення інтерв'ю з безхатченками протягом 2008–09 рр. та під час підготовки авторкою дисертації. Найявністю значної кількості людей, що мешкають на вулиці, є насправді дуже гострою проблемою нині, сили правопорядку можуть у кращому разі напоїти їх чаєм, але не діяти на випередження, щоби таких осіб поменшало. Крім того, багато що залежить від волі конкретної людини, яка працює з такою категорією людей: соціальних працівників, правоохоронців, лікарів. Основними темами, на яких зосереджено увагу в розділі, є бюрократичний аспект проблеми, соціальне конструювання образу безхатченків серед українського суспільства. До безхатченків належать люди, які або не мають житла, або їхні житлові умови є значно гіршими за середньостатистичні.

За 20 років після здобуття незалежності в Україні значно погіршилися житлові умови населення, близько 40 % людей мають проблеми з централізованим опаленням. Наукове дослідження ілюстровано численними цитатами з інтерв'ю, у яких люди розповідають про своє життя, про те, як вони опинилися без даху над головою. Багато хто втратив житло через маніпулятивні дії на ринку нерухомості, коли в умовах погіршення фінансового становища, посилення бандитизму та збільшення кількості кримінальних угруповань люди змушені були під тиском масово продавати квартири в пошуках дешевшого житла.

Іншою важливою проблемою, пов'язаною з безхатченками, є поширення масового безробіття. Дослідниця наводить дані за 2010 р., коли в Україні 22 % населення перебували за межею бідності, проте за останні роки цифри істотно змінилися. Навіть ті види роботи, якими займаються ці люди, не дозволяють їм повноцінно харчуватися та користуватися сферою послуг. Очевидно, цю части-

ну населення можна назвати резервною робітничою армією, де людей фактично експлуатують. Масове поширення безхатченків є функційним елементом капіталістичного ринку робітників, тобто не лише ефектом безробіття.

Сам перехід до ринкової економіки спричинив появу групи найманих робітників, суспільство виживало завдяки присадибним ділянкам. Безхатченки, серед яких багато осіб літнього віку, й досі переважно збирають пляшки та всіляке сміття. Дехто в таких надскладних умовах виявляє креативні навички, працюючи в обмін на доступ до комфортного житла.

Урядова політика щодо покращення соціальних умов за роки незалежності в Україні зазнала певних змін, істотно зменшилося житлове будівництво. Переважала більше цільова політика на противагу системному підходу, тобто здійснювалися кроки лише в окремих сферах (створення нового Трудового кодексу). Істотним недоліком виявилася недостатня кількість притулків, наприклад у Києві функціонує лише одна подібна установа, яка розрахована на 160 осіб. Бідні безхатченки становлять величезну загрозу суспільній безпеці, але влада намагається не помічати цих проблем, відгороджуючи себе силами правоохоронців. Не лише держава прагне в свій спосіб вирішити проблему безхатченків, позбувшись їх, але й представники бізнес-структур, виявляючи при цьому «нульову толерантність». Усе це спричиняє безпрецедентні порушення прав людини. Авторка надає певні рекомендації для вирішення цієї ситуації і наголошує, що необхідна зміна політики житлобудування, надання доступу до гідної роботи.

Від української ситуації переходимо до становища в російському провінційному містечку. У четвертому розділі *"Families' Ways of Coping with Poverty in Small-town Russia"* Анн-Марі Сетре, Олександр Солдаткін, Алла Варизгіна на базі статистичних даних та інтерв'ю простежили чотири типи стратегій виживання в умовах бідності. Після розпаду СРСР загострилися соціальні проблеми, особливо молоді, зник патерналізм, і тепер кожен сам собі мав забезпечувати витрати на дітей, оплату комунальних послуг. Для дослідження цих процесів у сучасній Росії було вибрано молоді сім'ї з дітьми, вивчено, у який спосіб ця частина суспільства живе в умовах бідності. У фокусі авторів також перебували обмежені ресурси й те, як їх використовують для подолання повсякденних труднощів. Виокремлено 4 типи стратегій боротьби з бідністю: немобільність, горизонтальна мобільність, мобільність вгору, реакція без стратегії.

Немобільна стратегія боротьби з бідністю залишається найбільш популярною, коли зменшуються витрати на їжу, одяг, послуги. Економія так чи так наявна в усіх типах стратегій. Наступний тип стратегії горизонтальної мобільності означає пошук чи зміну роботи. Реакція без стратегії полягає в матеріальній підтримці з боку держави. Зрештою, найбільш дієвою залишається мобільність вгору, коли люди шукають необхідні зв'язки для пошуку нової роботи, підвищують свій освітній та професійний рівень. Названі стратегії є за своєю природою інклюзивними, достатньо складно виявити тенденцію, чому люди вибирають одну стратегію, і при цьому нехтують іншою. Щоправда, та категорія осіб, яка вибрала горизонтальну мобільність, здатна пережити й майбутні економічні труднощі та бути готовими до них.

Аналізуючи цей матеріал, дослідники наводять порівняльні таблиці дієвості тих чи тих стратегій, відзначають, які конкретні дії стоять за кожною з них з урахуванням гендерного та вікового чинника. Нові соціально-економічні умови, які виникли протягом 1990-х рр., породили здобуття нових прав та втрату старих. Виникла та набула розвитку професія соціальних працівників, які мали розв'язати проблеми бідності. Реально у скрутному фінансовому становищі, однак, допомагали більше родичі чи друзі, аніж держава. Відкрити бізнес стало набагато складніше – теза, яку спочатку сформулювали вчені й котра лише потім була підтверджена під час опитувань.

Рано чи пізно бідні люди поставали перед вибором: виробити відповідні навички (знайти додаткову роботу, мігрувати) або вибрати стратегію зміни життєвих умов (початок нового бізнесу, професійний, освітній розвиток). Трансформувалися також причини зміни становища бідних, коли переважала тенденція до морального спаду (алкоголізм, руйнація старих соціальних зв'язків) або саморозвитку (створення нових соціальних мереж, які мотивували людей на зміни, отримання грантової підтримки від держави на будівництво бюджетного житла). Опитування показали, що можна дізнатися саму динаміку зміни ставлення людей до їхнього поганого економічного становища.

Оскільки в СРСР економіка була сконцентрована більшою мірою на підприємствах важкої промисловості, то після розвалу командно-адміністративної системи та закриття заводів, фабрик значна кількість людей фізичної праці опинилася на вулиці. Феномен чоловічих стратегій (6 осіб 46–63 років) боротьби з бідністю проаналізували Ільдико Ашталос Морелл та Ірина Тюрікова в п'ятому розділі *“Single Men, Single Stories: Alternative Paths in the Transition from the Late Soviet to the Neoliberal Market Economy in the Light of Life Stories”*. Зрозуміло, що чоловікам було певною мірою трохи легше впоратися з поточними труднощами, ніж жінкам, проте дослідження показало диверсифікованість підходів покращення свого соціального статусу. Як демонструють наукові праці, не все було так однозначно з трансформацією гендерної та соціально-економічної нерівності на пострадянському просторі, де помітними були неформальні стратегії виживання маргіналізованих груп, різними були ролі в публічному та приватному секторі.

У нових умовах жінки знайшли своє місце у сфері послуг, зокрема в косметичному бізнесі. Не завжди приватна й публічна сфери відповідали переважанню там чоловіків чи жінок. Чоловіки відповідно не були однорідною групою, де кожен мав залучити власний економічний, культурний та соціальний капітал. Особи, у яких брали інтерв'ю, мали бути розлучені або не мати сім'ї, розпочати кар'єру в радянські часи в публічному секторі й мати потім бідний досвід у пострадянський період. Це були чоловіки важкої фізичної праці або з досвідом різних типів роботи.

Респонденти виявили доволі критичне ставлення до радянської нормативної маскулінності – коли почесною вважалася служба в армії, робота на заводі. Все це призвело до пошуку неофіційної роботи в тіншовій економіці, зокрема і в торгівлі на бартерній основі. Зростала важливість соціальних зв'язків,

коли сусіди чи друзі допомагали знайти підробіток. Важливий висновок, який роблять авторки розділу в цьому зв'язку, – це поява альтернативних стратегій повсякденного виживання, разом із виникненням нової маскулінності.

Вирішення проблеми бідності викликає інтерес не лише серед політичного істеблішменту чи представників соціальних служб, але й бізнес-структур, тісно пов'язаних із благодійницькими організаціями. У цьому контексті логічним виглядає характеристика місця й ролі меценатської діяльності в Україні в подоланні економічних проблем населення в шостому розділі *“The Ukrainian Power Elite and Poverty Reductive Efforts: An Inquiry into a Selection of Elite Members”*, які здійснюють дослідниці Тетяна Костюченко та Ганна Седербаум. Повертаючись до українського кейсу, авторки стверджують про наявність у суспільстві численних груп бідних осіб: безробітні, пенсіонери, безхатченки, люди з фізичними вадами, багатодітні родини, мешканці сіл.

Явище філантропії в незалежній Україні з'явилося в середині 1990-х рр. і було безпосередньо пов'язано з представниками політичного істеблішменту та великого бізнесу. Всіх благодійників дослідниці поділяють на три категорії: політично активні філантропи, не активні політично філантропи, політично активні нефілантропи. В Україні з початку 1990-х рр. спостерігалися два одночасні процеси: масове збідніння населення та поява дуже багатих осіб. Разом з отриманням політичних важелів олігархи здобули можливість змінити на законодавчому рівні соціально-економічне становище українського суспільства. За методологію цієї проблеми авторки вибирають вивчення покращення становища бідних людей в Україні через саморепрезентацію благодійницьких фондів їхньої власної діяльності в цьому напрямку. Для дослідниць важливо розрізнити філантропію від філантрокапіталізму. За джерельну основу було взято законопроекти 2007–12 рр. Верховної Ради України. На відміну від країн Заходу, український кейс меценатства розвивався в умовах традицій значного впливу держави.

До політично активних філантропів періоду 2007–12 рр., на думку авторок розділу, належать, зокрема, Р. Ахметов, Б. Колесніков, А. Яценюк, до політично активних нефілантропів – О. Слободян, П. Климець, до не активних політично філантропів – П. Порошенко, В. Пінчук, О. Оніщенко. Розмежовуються терміни філантропії та благодійництва, коли останнє розуміють як надання негайної допомоги під час виникнення симптоматичних соціальних проблем (наприклад, житлове питання). Також наголошено на такому понятті, як філантрокапіталізм, коли з меценатської діяльності влаштовується піар-кампанія. Подальша класифікація виглядає так: короткотермінова стратегія (благодійництво) та довготермінова стратегія (філантропія та філантрокапіталізм), які своєю чергою ще поділяються на ті, що зменшують (В. Ющенко, Р. Ахметов) та не зменшують бідність (П. Порошенко, В. Пінчук).

Відзначено відчутний вплив світової фінансово-економічної кризи 2008 р. на спроможність українських благодійницьких НУО допомагати бідним категоріям населення. Багато проектів, які спочатку мали вплив лише на регіональному рівні, зараз стали загальнонаціональними, зокрема П. Порошенка, О. Фельдмана та Р. Ахметова. Окрім того, можна чітко простежити ідеологічну

спрямованість кожної з благодійницьких фондаций, які здебільшого прагнуть не зусиллями своїх власників на парламентському рівні змінити становище бідних на краще, а від імені своїх організацій. Унаслідок цього виникає істотна проблема поінформованості українського соціуму про активності та проекти тієї чи тієї організації, зокрема Фонду А. Яценюка "Open Ukraine".

Власне, ті короткотермінові стратегії, які зменшують бідність, являють собою програми з ліквідації стихійних лих, гранти для студентів, науковців, артистів для глобальної промоції власного продукту чи навчання за кордоном. Натомість, як справедливо вказують авторки розділу, довготермінові проекти мають на меті реформувати медицину й освіту. Це стосується також питання екології та культури, щоправда, такі проекти здійснюються уже не на грантовій основі й вони не є орієнтованими суто на людей, які живуть за межею бідності. Так само традиційним кроком для українських благодійників є дарування солодощів на новорічні свята. Натомість доволі явним є поділ між тими благодійниками, які перебувають при владі та підтримують довготермінові проекти, і тими, які не представлені в політиці та вибирають короткострокові.

Відзначено, що законодавчі ініціативи, пов'язані з благодійністю, можуть бути поділені на два типи: ті, які безпосередньо мають зв'язок із благодійницькою діяльністю, та ті, які спрямовані на покращення якості життя певних груп населення (пенсії, працевлаштування, доступне житло, забезпечення медикаментами, освітні програми). Щоправда, авторки наголошують ще на одній дуже важливій та помітній тенденції, а саме відсутності інтересу в політиків лобювати законопроекти, пов'язані з філантропією.

Наступний, сьомий розділ "*Policies Against Poverty in Russia – A Female Responsibility*" присвячений проблемі надання соціальної допомоги в сучасній Росії. Акцентовано увагу на ролі жінок, які працюють у соціальних службах, адже саме ця професійна група створює необхідні горизонтальні мережі, які й дають надію бідним на краще. Коли за радянських часів бідність асоціювалася передусім із дев'янтними групами (хулігани, алкоголіки, наркомани) і підтримка від держави надавалася залежно від місця в соціумі, то впродовж 1990-х рр. провину за скрутне становище покладали на економічні реформи.

Соціальні виплати, які здійснюються з державного бюджету для підтримання малозабезпечених осіб, є вагомою допомогою, проте недостатньою з огляду на значну кількість населення, що потребує коштів, та недофінансування подібних програм. Авторка розділу Анн-Марі Сетре проаналізувала ситуацію в Архангельській області за 2002–13 рр. та в Нижегородській області за 2011, 2013–14 рр. Важливо зауважити, що кожен розділ у рецензованій колективній монографії має своєю преамбулою теоретико-методологічні основи дослідження, що допомагає читачам усвідомити концептуальну вагомість студій.

У спадок від СРСР лишилася ієрархічна структура соціальних служб і те, що саме жінки залишаються відповідальними за покращення добробуту бідних верств населення. Протягом останніх десяти років змінилася стратегія, за якою соціальна робота перейшла з рівня компетенції держави на місцевий рівень. Маються на увазі Національні програми «Охорона здоров'я», «Осві-

та», «Житлове будівництво», «Сільське господарство», прийняті 2005 р. Коли заходить мова про втілення в життя цих програм, то відразу виникають проблемні ситуації, про що стверджують як ті, хто працює в соціальних службах, так і ті, на кого спрямовані ці проекти. Акцентовано увагу, що згідно з даними інтерв'ю соціальні працівники можуть впливати лише на процеси призначення допомоги, але не на її матеріальний чи фінансовий зміст. Відчутну роль у підтриманні бідних відіграють саме вчителі й лікарі. Підсумовуючи, авторка стверджує, що, попри покращення на законодавчому рівні програм боротьби з бідністю, реальна допомога надходить лише визначеним категоріям осіб, зокрема молоді й багатодітним родинам. Жінки, будучи офіційно працівниками соціальних служб, здатні завдяки неформальним зв'язкам покращувати матеріальне становище осіб, які перебувають за межею бідності.

Після детального аналізу ролі жінок у соціальних службах Росії авторка завершального восьмого розділу *“Searching for a New Approach to Face Poverty on the Local Level, a Case Study in a Small Russian Town”* Ніна Іваціненко фокусує увагу на проявах бідності в невеличких містах. У цьому контексті зроблено акцент на механізмі участі місцевого населення, владних структур та інших частин суспільства у розв'язанні питань, пов'язаних із бідністю. Цей механізм комбінує залучення ресурсів різних центрів сили для покращення соціальних умов збіднілого населення. Також згаданий підхід поєднує трансформації на макрорівні та реформування суспільства на місцях та містить організовану комунікацію, самоосвіту представників владних структур та клієнтів соціальних служб, сприяння використанню людського капіталу у вирішенні поточних матеріальних проблем.

Це дослідження також ґрунтувалося на інтерв'ю з росіянами, у яких респонденти виокремили 7 стратегій боротьби з бідністю: підтримка з боку рідних, низові організації, діяльність неформальних груп, які сфокусовані на окремих цілях, залучення багатіїв до благодійницької підтримки бідних, використання зареєстрованих благодійницьких установ, використання адміністративних ресурсів державних проєктів, залучення урядових інструментів. Весь аналіз зводиться до тези про відокремленість функціонування соціальних служб від решти організацій, які потенційно можуть допомогти покращити скрутне становище бідних верств. Лише абсолютна участь активних груп у прийнятті рішень та імплементації ідей виступає головною умовою подальших соціальних змін на думку автора останнього розділу синтези.

Отже, колективна монографія з новим баченням проблеми бідності та її розв'язання в посткомуністичних Росії та Україні свідчить про перспективність цієї тематики в сучасній соціогуманітаристиці. Передусім це дослідження важливе завдяки створенню власної методологічної бази, основаної на міждисциплінарних підходах та на розгляді розв'язання проблеми бідності як мультифакторного процесу, до якого залучено багато як державних, так і громадських інститутів, що створює горизонтальні мережі та сприяє зменшенню кількості людей, які перебувають за межею бідності.